

نسخ خطی ادبی شاخص پارسی و تازی کتابخانه اعتمادیه

خسرو محمدی^۱

چکیده

کتابخانه اعتمادیه یا کتابخانه بهاءالملک کهن‌ترین کتابخانه وقفی استان همدان است که واقف آن علی‌رضا قراگزلو (بهاءالملک) آن را در سال ۱۳۳۲ خورشیدی به همراه درمانگاه اعتمادیه وقف همگانی کرد. شکل‌یابی و ساماندهی این کتابخانه شامل چهار مرحله از سال ۱۳۰۲ تا ۱۳۹۷ است که به ترتیب شامل دوران جمع‌آوری، وقف، افول و نجات‌بخشی است. در مرحله چهارم و در یک پایان خوش نسخه‌های نفیس این کتابخانه به موزه وقف همدان انتقال پیدا کردند. این کتابخانه دربرگیرنده هشتادودو نسخه خطی است که بخشی از آن‌ها ادبی هستند. نسخه‌های ادبی کتابخانه اعتمادیه مربوط به پنج سلسله از دوران اسلامی و معاصر هستند و به دو خط و زبان پارسی و تازی نوشته شده‌اند؛ اما سه نسخه از این مجموعه شاخص و کمیاب هستند و این بر اهمیت و جایگاه علمی این کتابخانه بسی می‌افزاید. این گفتار به نسخه‌شناسی و کتاب‌شناسی نسخ ادبی مزبور می‌پردازد تا ضمن بررسی و پژوهش در ویژگی‌های هنری و داده‌های تاریخی مندرج در آن‌ها به شناختی دقیق از سرگذشت کتاب‌ها دست یابد. روش به‌کاررفته در این گفتار برپایه مقایسه تاریخی نسخه‌ها یا همان ترتیب تاریخی آثار (Chronologic) است.

کلیدواژه‌ها: همدان، کتابخانه اعتمادیه، بهاءالملک، نسخه‌های خطی.

۱. پژوهشگر متون و نسخ خطی.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۲/۷

مقدمه

"علی‌رضا قراگزلو" (زاده ۱۳۰۳ هـ.ق / ۱۲۶۳ ه.ش در گذشته ۱۳۷۳ هـ.ق / ۱۳۳۳ ش) (تصویر ۱)، ملقب به بهاء‌الملک سوم، یکی از شخصیت‌های سیاسی - فرهنگی همدان است. بهاء‌الملک سوم، فرزند سرتیپ علی‌قلی‌خان قراگزلو (بهاء‌الملک دوم) و نوه امان‌الله‌خان قراگزلو (بهاء‌الملک یکم) است. شهرت (نام خانوادگی) او به عصر صفویه و ایفای نقش طایفه‌های قزلباش در دستگاه حکومتی شاهان صفوی بازمی‌گردد.

نقش علی‌قلی‌خان در رویدادهای سیاسی همدان در روزهای جنگ یکم جهانی پررنگ بوده است؛ نظر به پیوند نزدیک او با امیر افخم شورینی (حاکم همدان) و امیر افخم با نیروهای انگلیسی باید او را بازیگر مهمی در رویدادهای سیاسی آن زمان دانست. او همچنین شوهر خواهر ناصرالملک^(۱) معروف بود. سپس نام او را در وصیت‌نامه محمدابن محمدحسن مشهور به ضیاء‌الاطباء همدانی در ردیف ناظرین و معتمدین مورد وثوق او می‌بینیم (وصیت‌نامه ضیاء‌الاطباء، سند شماره ۷). علی‌قلی‌خان اجاره‌دار روستای بابان از املاک میرزا هاشم نوه صفی‌قلی‌خان^(۲) (سردار شاه‌عباس یکم) هم بود. میرزا هاشم املاکش را به امیراصلان بیگ اجاره داده بود و او هم به بهاء‌الملک (سند ۱). علی‌قلی‌خان بیشتر در تهران می‌زیسته؛ ولی در همدان و اراک زمین داشته است. بر همین اساس باید در همان سال‌ها فرزندان او علی‌رضا و یحیی (اعتمادالدوله) هم در تهران پیش او بوده باشند. اعیان و بزرگان کشور به خانه او رفت‌وآمد می‌کرده‌اند و صاحب‌منصب مهمی بوده است، به طوری که او را با نعت جناب اجل یاد می‌کرده‌اند. علی‌رضا خان که در همان دوران نزد پدر بود، از نزدیک با بزرگان و سران کشور آشنا می‌شد و راه و رسم سیاست را فرامی‌گرفت.

مورخ‌الدوله در گزارش ۲۳ ربیع‌الثانی ۱۳۳۴ هـ.ق / ۲۷ فوریه ۱۹۱۶ م در مورد علی‌رضا خان یاد کرده است: «بهاء‌الملک قراگزلو که یکی از رجال دانشمند و وطن‌خواه و موردعلاقه ملت است، از همدان وارد تهران شد» (اذکایی، ۱۳۶۶: ۲۴۰ و محمدی، ۱۳۹۳: ۱۰۱). جنگ جهانی اول بین سال‌های (۱۹۱۴-۱۹۱۸ م / ۱۲۹۳-۱۲۹۷ خ) رخ داد. همان‌طور که

پیش‌تر آورده شد، در آغاز جنگ پدر بهاء‌الملک (علی‌قلی‌خان) از دنیا رفت. در این دوران علی‌رضاخان بیست‌وهفت‌ساله و فرزند ارشد خانواده بوده است. این‌گونه به نظر می‌رسد که بهاء‌الملک در همه یا بخشی از زندگی سیاسی‌اش عضو حزب ترقی بوده و شاید از همان مسیر در دوره چهارم مجلس ملی، یکی از دو نماینده همدان شده است (سند ۲). بهاء‌الملک با ورود به کابینه مستوفی‌الممالک و پس از کشمکش نصرالملک با میلیسیو به‌جای نصرالملک به وزارت مالیه رسید (حوت ۱۳۰۱ش / ۱۳۴۱ هـ.ق)؛ ولی پس از چندی به میل خود از وزارت استعفا نمود. مستوفی برای بازگشتش هرچه اصرار کرد فایده نبخشید؛ سپس به اصرار وطن‌پرستان و در سال ۱۳۰۲ش سمت گروه نظارت بانک ملی را که کار خارج از اداره حکومت بود پذیرفت.

بانک ملی که در دوران مشروطه شکل‌گرفته بود دارای گروه نظارتی بود. این گروه مشتمل بر پنج‌تن و همان‌طور که گفته شد، ریاست آن با بهاء‌الملک بود. پذیرفتن این سمت هم‌زمان با اوج دوران قدرت تیمورتاش در دستگاه رضاخان بود. در این دوران مجلس و دولت زیر نفوذ رضاخان و همراهانش چون فروغی و تیمورتاش بود. بهاء‌الملک در دوران ریاست گروه نظارت بر بانک ملی هیچ امریه‌ای را نپذیرفت و تحمیل از کسی قبول نکرد. اغتشاشات امور بانکی در زمان لیندنبلات (متخصص و رئیس بانک تبعه آلمان) و مداخلات وزیر دربار در امور بانک، این شخص پاک‌دامن را وادار نمود که از کار و زحمتی که رایگان عهده‌دار بود کناره‌گیری نماید (اسکندری، ۱۳۲۲: ۴۶ و هدایت، ۱۳۲۹: ۴۵۰). همان‌طور که مستوفی نتوانست او را از تصمیم استعفا بازدارد، تیمورتاش هم موفق نشد حتی او را ملاقات نموده و درخواست بازنگری در کناره‌گیری بنماید. بهاء‌الملک و محمدعلی فروغی هر دو از طرف مستوفی‌الممالک در یک‌زمان به عضویت هیئت دولت دعوت شدند. بهاء‌الملک در همان قدم نخست مواجه با رویه بی‌قانونی و قلدری خود را به کنار کشید و به این روش، اعتراض خود را به سیاست‌های رضاخان که می‌خواست جانشین مشروطیت و آزادی شود اعلام نمود (اسکندری، ۱۳۲۲: ۱۰).

بهاء‌الملک پس از مرگ پدر در ۹ خرداد ۱۳۱۶ش، برادر پرنفوذ خود یحیی (اعتماد-الدوله) را نیز از دست داد. او پس از سال ۱۳۲۴ش که جنگ دوم به پایان رسید تا سال ۱۳۳۲ش، یعنی یک سال پیش از مرگش، یکی از مهم‌ترین تصمیم‌های زندگی خود را

گرفت؛ و آن وقف همگانی دارایی، املاک و مستغلاتش بود. این اقدام او موجب شده تا امروز او به عنوان بزرگ‌ترین واقف استان همدان شناخته شود.

تلاش برای نگاهبانی و بازنمود فرهنگ ایرانی و باورهای اسلامی و ترکیب و تلفیق آن‌ها با یکدیگر را می‌توان در سازه‌ها و آثار بازمانده از او در محله اعتمادیه همدان دید^(۳). او یکی از اعضاء انجمن آثار ملی بود که در دوران انقلاب اسلامی با نام انجمن آثار و مفاخر فرهنگی به کار خود ادامه داد. این انجمن غیرانتفاعی و غیردولتی در سال ۱۳۰۱ ه.ش و باهدف نگهداری و پاسداری آثار باستانی، تاریخی و فرهنگی و با داشته‌های ناچیز شروع به کارکرد و با برگزاری نشست‌ها، سخنرانی‌ها و چاپ نتایج آن‌ها تلاش می‌کرد به این هدف دست یابد. این انجمن در دوران پسین، ساخت یادمان و آرامگاه بر مزار نام‌آوران و بزرگان را به پویش‌های خود افزود و بانی ساخت سازه‌هایی چون آرامگاه فردوسی شد (معصومی، ۱۳۸۶: ۳۹). عضویت بهاءالملک در انجمن آثار ملی طی جلسه‌ای در ۱۹ و ۲۶ آذر ۱۳۲۳ در خانه عیسی صدیق که پس از درنگی در کار، دوباره انجمن را زنده کرد رخ داد (بحرالعلومی، بی‌تا: ۶۴).

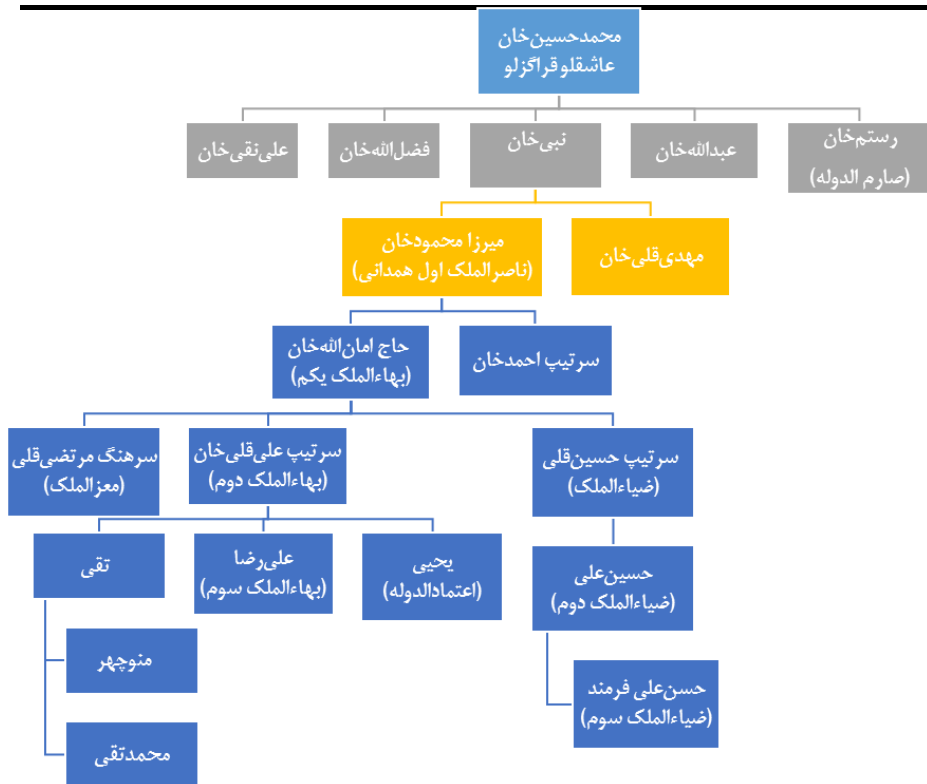
بهاءالملک به پشتیبانی از فرهیختگان و دانشمندان نیز کوشش داشت. او نویسنده و مترجم هم بود. کتاب بلندی رومیان و پستی کار ایشان (فرازو فرود رومیان) نوشته موتسکیو^(۴) را او ترجمه کرده است. او علاقه‌مند به دیدگاه‌های این فیلسوف فرانسوی بوده است.

بهاءالملک پس از کناره‌گیری از ریاست گروه نظارت بانک ملی اصولاً در عهد پهلوی یکم قبول منصب و مقام نکرد تا آن‌که در کابینه قوام‌السلطنه (۱۳۲۵ش) وزیر دادگستری شد. بهاءالملک را شخصی تحصیل‌کرده، باتقوا، متین و مبادی آداب یاد کرده‌اند و با مشیر-الدوله پیرنیا مقایسه‌اش نموده‌اند (اذکایی، ۱۳۸۱: ۳۲۰). وی در عین قانون‌دانی و اصولی بودن، شخصی ادب‌دوست هم بود. مرحوم سید احمد رضوی معروف به ادیب پیشاوری (۱۲۶۰-۱۳۴۹ ه.ق) (تصویر ۲) از حمایت وی برخوردار گردید. ادیب تا میرزا محمدعلی خان قوام‌الدوله زنده بود در خانه او زندگی می‌کرد پس از او میرزا حسن خان محتشم‌السلطنه ایشان را به خانه خویش دعوت کرد و وی پذیرفت لکن در روزهای هفته سه شب پیاپی در خانه بهاءالملک بود (عبدالرسولی، ۱۳۱۲: ۱۶ و اذکایی، ۱۳۸۰: ۳۲۱) او سال-

های پایانی عمر در خانه بهاءالملک در تهران زندگی می‌کرد و همان‌جا هم درگذشت. کوهی کرمانی می‌نویسد: «تا ادیب پیشاوری زنده بود فقط معدودی از بزرگان علم و ادب قدر و مقام وی را شناخته و از محضر او بهره می‌بردند. شماره این اشخاص شاید از چهار و پنج نگذرد و فقط یگانه مرد بزرگ آقای بهاءالملک و یگانه وزیر دانش‌پرور معارف آقای اعتمادالدوله و آقای شیخ الملوک اورنگ و یکی دو نفر دیگر را می‌شناسیم که ادیب شناس بوده‌اند». بهاءالملک و اعتمادالدوله در روز یکشنبه ۱۵ تیر مجلس بزرگداشتی برای ادیب پیشاوری در تهران برگزار کردند (کوهی کرمانی، ۱۳۰۹: ۴۵). دیوان فرخی، دست‌نوشته محمدعلی شهدادی متخلص به عبرت به تاریخ جمعه ۲۱ ربیع‌الثانی ۱۳۴۲هـ.ق / ۱۳۰۰ش به دستور بهاءالملک نوشته آمده است. این کتاب بر اساس ترقیمه آن در دارالخلافة تهران نوشته‌شده و هم‌اکنون در کتابخانه اعتمادیه نگهداری می‌شود.

همان‌طور که گفته شد بهاءالملک از برای درمانگاه اعتمادیه رقباتی مقرر داشت که شامل برخی روستاها و املاکش در همدان و تهران بود. نظارت آن را به مرحوم جعفرخان مهمرفخم (۱۳۶۴ش) سپرد، سپس توسط خود مهمرفخم و به مشورت و توصیه مرحوم آیت‌الله مرعشی نجفی نظارت را به سید علی دعوتی همدانی (کارمند وقت اداره اوقاف قم) سپرد. بهاءالملک سوم صاحب فرزند نشد (ذکایی، ۱۳۸۱: ۳۲۱). او همه‌ساله مبلغی را به‌عنوان خیرات و میراث برای شادی روح پدر و پدرزرگش در نظر می‌گرفت. سندی تاریخی نشان‌دهنده این حقیقت است: «بسم... مبلغ سیصد تومان رایج ایران بابت بیست سال صوم و صلوة مرحوم مغفور خُلدآشپان آقای بهاءالملک (طاب ثراه) [علیقلی خان] به‌توسط حضرت مستطاب اجل اکرم آقای بهاءالملک (دام اقباله) [علیرضا خان] به این‌جانب واصل و عاید گردید، فی ذق [ذی‌القعدة] ۱۳۳۵؛ و أنا الجانی محمد ابن الشیخ الجانی. محمد ابن زین‌العابدین» (سند ۳).

به نظر می‌رسد محمد ابن زین‌العابدین روحانی مورد وثوق بهاءالملک در همدان یا تهران بوده است که در آن زمان مسئولیت امور دینی خانوادگی او را بر عهده داشته است. بهاءالملک به تاریخ ۱۹ خرداد ۱۳۳۳خ در هفتادسالگی، در تهران درگذشت. بیکرش را به همدان آورده و در آرامگاه خانوادگی او (باغ اعتمادیه) به خاک سپردند.

تبارنامه خاندان بهاء الملک از تیره عاشق قلو وابسته به ایل قراگزلو

الف. کتابخانه اعتمادیه

کتابخانه اعتمادیه که کهن ترین کتابخانه وقفی استان همدان نیز هست (محمدی، ۱۳۹۳: ۸۸)، از زمان برپایی تا به امروز فراز و نشیب های بسیاری را پشت سر گذاشته است. کتاب های آن بارها جابه جا شده و از مکانی به مکان دیگر رفته اند. کتاب های این کتابخانه در آغاز توسط بهاء الملک و برادرش اعتماد الدوله تهیه و در خانه اربابی آن ها گردآوری شده اند (وقف نامه بهاء الملک، بایگانی اوقاف همدان، سند ۱۱۶). سپس بهاء الملک آن ها را به همراه خانه خود وقف کرد. چند سال پس از آن و هم زمان با دوران نظارت جعفر مهرمفخم بر موقوفه و با کوشش او کتابخانه رونقی گرفت و حتی کتاب هایی از اداره معارف و اوقاف وقت به آنجا فرستاده شد تا پربارتر شود. تا زمان انقلاب کتابخانه

به‌عنوان جزئی از درمانگاه اعتمادیه همچنان برپا بوده و کم‌وبیش از آن استفاده می‌کرده‌اند^(۵). پس از انقلاب اسلامی و در زمانی که خانه بهاءالملک یا همان درمانگاه پسین به قرارگاه نظامی تبدیل شد آن‌ها را در آشکوب بالای ساختمان و در اتاقی قرار داده بودند. چند سال بعد کتاب‌ها به ساختمان اوقاف در چهارراه حبیبی انتقال داده شد. جابه‌جایی‌ها تا سال ۱۳۸۰ ادامه داشت و چند بار نسخه‌ها از ساختمانی به ساختمان دیگر و از اتاقی به اتاق دیگر منتقل شدند. در حدود سال ۱۳۸۰ بود که یک‌بار دیگر کتابخانه اعتمادیه رونق و سامانی دوباره یافت و با عنوان کتاب‌خانه الکترونیک با اضافه شدن شماری کتاب‌های نو در ساختمان نوسازی که روبروی عمارت کهن درمانگاه قرار دارد و امروز تبدیل به درمانگاه نو شده، راه‌اندازی شد. این مرکز تا مدتی مورد بهره‌برداری قرار گرفت اما دوباره تعطیل شد. کتاب‌ها به یک اتاق در نزدیکی همان مکان انتقال داده شدند. نگارنده در سال ۱۳۸۷ به دنبال یک طرح پژوهشی وارد سرنوشت این کتاب‌خانه شد و پژوهش بر روی موقوفه بهاءالملک را آغازید. در مرحله بعد به اداره اوقاف مراجعه و پس از گذراندن مراحل استعلام و نامه‌نگاری نخستین بازدید از کتاب‌خانه صورت گرفت. در کمال تعجب دیده شد که در یکی از اتاق‌ها انبوهی از نسخه‌های نفیس در شرایطی نامناسبی نگهداری می‌شود! این شد که بی‌درنگ کار عکاسی و گزارش‌نویسی از آن‌ها آغاز گردید. گزارش به اداره اوقاف و مسئولین وقت ارائه و طی جلساتی اهمیت موضوع و ضرورت نجات بخشی کتاب‌ها تبیین شد. خوشبختانه اداره کل اوقاف با پیشنهاد نجات بخشی این مجموعه موافقت کرد و نگارنده بی‌هیچ چشم‌داشت و حقوق و مواجیبی شروع به ساماندهی این مجموعه کم‌مانند کرد. امروز از آن رویداد حدود ده سال می‌گذرد و حالا این مجموعه سامانی یافته و آثار نفیس آن در موزه وقف همدان^(۶) به‌خوبی نگهداری می‌شوند. علاوه بر ساماندهی، فهرست‌نویسی، بازپیرایی و گندزدایی کتاب‌ها و اسناد این مجموعه محیطی امن برای آن‌ها تدارک دیده‌شده است تا برای نسل‌های آینده باقی بمانند.

الف. کتاب‌های کتابخانه

کتابخانه بهاءالملک به‌مانند خانه اربابی او (درمانگاه قدیم) دارای چند نام است که البته همه درست هستند. این کتابخانه از زمان شکل‌گیری تا به امروز که نودوپنج سال است، با

نام‌های زیر شناخته شده است:

کتابخانه آرامگاه قراگوزلو، کتابخانه اعتمادالدوله، کتابخانه اعتمادیه، قرائت‌خانه اعتمادیه، کتابخانه بهاءالملک.

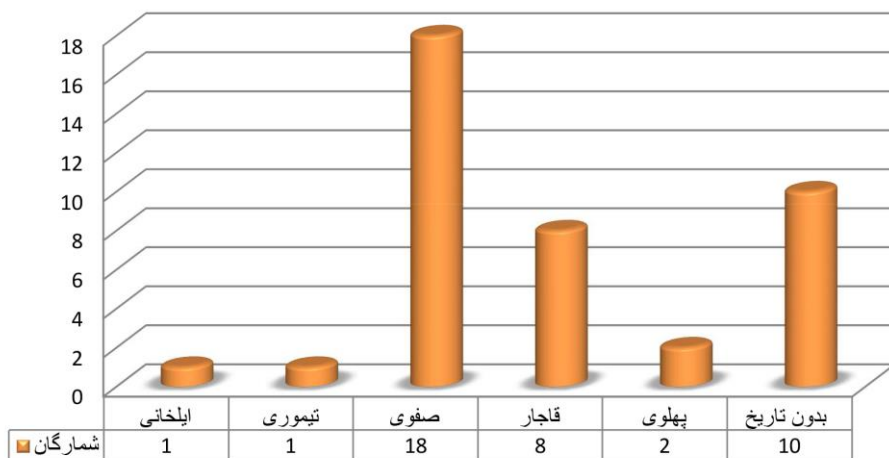
در ادامه جدولی از عناوین نسخ خطی ادبی کتاب‌خانه ارائه می‌شود که به روش ترتیب تاریخی (کورونولوژیک) طبقه‌بندی شده‌اند:

جدول ترتیب تاریخی (کورونولوژیک) نسخ خطی ادبی پرسی و تازی کتابخانه اعتمادیه.

ایلخانی	تیموری	صفوی	قاجار	پهلوی	بدون تاریخ کتابت
۱- نهج- البلاغه	۱- مجموعه کلمات و	۱- سلسله الذهب (۹۴۴ هـ ق)	۱- دیوان فرخی (۱۲۴۲ هـ)	۱- دستور نوبین	۱- کیمیای سعادت
(۶۷۵ هـ ق)	قصاید	۲- دیوان یوسف و زلیخا (۹۵۱ هـ ق)	۲- دیوان خمسه نظامی	۲- دیوان ادیب	۲- تحفه العراقین ۳- دیوان معزی
(عربی)	عطار (۸۳۱ هـ ق)	۳- حاشیه مولانا داوود (۹۸۳ هـ ق)	۳- انوار (۱۲۴۴ هـ ق)	پیشاوری (۱۳۲۵ خ)	۴- دیوان نظیری ۵- نثر الالکی (عربی)
		۴- شافیه (۹۹۴ هـ ق) (عربی)	سهیلی (۱۲۴۴ هـ ق)		۶- مجمع الفرس ۷- القاموس- المحیط و قابوس الوسیط (عربی)
		۵- دیوان خاقانی شیروانی (۱۰۰۵ هـ ق)	۴- الفیه (۱۲۳۴-)		۸- دیوان انوری ۹- دیوان اسیری
		۶- دیوان انوری، خاقانی (۱۰۱۷ هـ ق)	۵- شرح قاموس (۱۲۵۶ هـ ق)		
		۷- کنزاللغه (۱۰۲۴ هـ ق)	۵- شرح قاموس (عربی)		
		۸- شش دفتر عطار (۱۰۲۷ هـ ق)	۶- مثنوی معنوی		
		۹- حدیقه سنایی (۱۰۲۹ هـ ق)			

	۱۰- حدیقه سنایی (۱۰۳۰هـ.ق)	
۷- شرح جامی	۱۱- تحفه العراقین (۱۰۲۹هـ.ق)	
(۱۲۸۵هـ.ق)	۱۲- شرح دیوان خاقانی	
۸- دیوان مشرقی	(۱۰۴۴هـ.ق)	
(۱۳۰۴-)	۱۳- ترجمه الفرج (۱۰۴۵هـ.ق)	
(۱۳۲۷هـ.ق)	۱۴- مجمع الفرس (۱۰۶۱هـ.ق)	
	۱۵- دیوان انوری (۱۰۶۲هـ.ق)	
	۱۶- دیوان عرفی شیرازی (۱۰۷۰هـ.ق)	
	۱۷- اخلاق ناصری (۱۰۸۶هـ.ق)	
	۱۸- مطول (۱۰۹۹هـ.ق) (عربی)	

نمودار فراوانی نسخه‌های خطی ادبی کتابخانه اعتمادیه

الف. ۲. سه نسخه ادبی شاخص

همان‌طور که گفته شد این کتابخانه دارای هشتاد و دو نسخه خطی است که از آن میان چهل نسخه ادبی هستند. از این چهل نسخه، هشت نسخه به زبان و خط تازی و سی و دو نسخه به پارسی نوشته شده‌اند. آثار خطی کتابخانه اعتمادیه گزیده هستند و برخی از نسخ آن از جایگاه ویژه‌ای در میان نسخه‌های ادبی برخوردار هستند. از آن میان می‌توان به سه نسخه تاریخ‌دار شاخص اشاره کرد که مربوط به سه دوره (ایلیخانی، صفوی و قاجار) می‌باشند. دلیل اهمیت هر یک از این سه نسخه به ترتیب زیر است:

نهج البلاغه. این نسخه کهن‌ترین نسخه کتابخانه و یکی از کهن‌ترین نسخ نهج البلاغه در جهان است.

شرح دیوان خاقانی. اهمیت این نسخه به دلیل کمیابی و کامل بودن آن است. این نسخه از نسخه کتابخانه مجلس کامل‌تر و بسی بهتر است (مصاحبه با علی‌رضا ذکاوتی قراگوزلو ۱۳۹۷/۱۰/۱۲).

دیوان مشرقی: اهمیت این نسخه نیز به دلیل کمیابی آن است.

الف. ۲. نمایه و معرفی نهج البلاغه

کتاب کامل است

از: علی (ع). جمع آوری سید رضی ۴۰۰هـ ق

آغاز: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَمَّا بَعْدُ حَمْدُ اللَّهِ الَّذِي جَعَلَ الْحَمْدَ تَمَنَّا لِنَعْمَائِهِ وَمَعَاذًا مِنْ بَلَائِهِ وَوَسِيلًا إِلَى جَنَانِهِ وَ سَبَبًا لَزِيَادَةِ إِحْسَانِهِ وَالصَّلَاةَ عَلَى رَسُولِهِ نَبِيِّ الرَّحْمَةِ وَإِمَامِ الْأُمَّةِ وَسِرَاجِ الْأُمَّةِ الْمُنْتَخَبِ مِنْ طِينَةِ الْكَرَمِ وَ سُلَالَةَ الْمَجْدِ الْأَقْدَمِ وَمَغْرَسِ الْفَخَارِ الْفَخَارِ الْمَعْرُوقِ وَفِرْعِ الْعِلَاءِ الْمَثْمُورِ وَعَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ مَصَابِيحِ الظُّلْمِ وَعَصَمِ الْأَمَمِ وَمَنَارِ انْجَامِ: قَالَ عَلِيُّ أَشَدُّ الذُّنُوبِ مَا اسْتَخَفَّ بِهِ صَاحِبُهُ وَقَالَ عَلِيُّ مَا أَخَذَ اللَّهُ عَلَى أَهْلِ الْجَهْلِ أَنْ يَتَعَلَّمُوا حَتَّى أَخَذَ عَلَى أَهْلِ الْعِلْمِ أَنْ يُعَلَّمُوا وَ هَذَا حِينَ انْتِهَاءِ الْغَايَةِ بِنَالِي قَطْعِ الْمَنْتَزِعِ مِنْ كَلَامِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ أَمِيرِ عَلَيْهِ السَّلَامِ حَامِدِينَ لِلَّهِ سُبْحَانَهُ عَلَى مَا مِنْ بِهِ مِنْ تَوْفِيقِنَا لَضَمِّ مَا انْتَشَرَ مِنْ أَقْطَارِهِ وَ مُقَرَّرِينَ الْعَزْمِ كَمَا شَرَطْنَا أَوْلَاً عَلَى تَفْضِيلِ أَوْرَاقٍ مِنَ الْبِيَاضِ فِي آخِرِ كُلِّ بَابٍ لِتَكُونَ لِاقْتِنَاصِ الشَّارِدِ وَ اسْتِلْحَاقِ الْوَارِدِ وَ مَا عَسَاهُ أَنْ يَظْهَرَ لَنَا بَعْدَ الْغُمُضِ وَ يَقَعُ إِلَيْنَا بَعْدَ الشُّدُودِ.

انجامه: وَ مَا تَوْفِيقِنَا إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا وَ هُوَ حَسْبُنَا وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ وَ نِعْمَ النَّصِيرُ وَ ذَلِكَ فِي رَجَبِ سَنَةِ أَرْبَعِمِائَةٍ تَمَّ تَمَامُهُ وَ خَتَمَ اخْتِنَامُهُ فِي الْمَشْهَدِ الْمُقَدَّسِ الْفِدْوِيِّ عَلَى ... عَلَى ... الْأَيَّامِ الْمَتَمَسِّكِ ... وَ لَآءِ أَهْلِ بَيْتِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِمْ ... الْحَسَنِ بْنِ إِسْمَاعِيلِ بْنِ إِبْرَاهِيمِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ ابْنِ الرَّسُولِ السَّعِيدِيِّ (الْمَشْهَدِيِّ) فِي يَوْمِ الْارْبَعَاءِ فِي أَوَاخِرِ جَمَادَى الْأُولَى سَنَةِ خَمْسِ وَ سَبْعِينَ وَ سِتْمِائَةٍ.

خط: نسخ. تاریخ کتابت: ۶۷۵هـ ق

کاتب: حسن ابن اسماعیل

نسخه شناسی:

صفحه اول نام کتاب و یک دستخط ناخوانا، ورق بعد هم دارای دستخطهای مختلف که توضیحاتی درباره اشخاصی داده شده دو اثر مهر ناخوانا دایره‌ای، تاریخ ۱۰۴۷، صفحه بعد با یک بسم ا... متن اصلی آغاز می شود که به عربی است، متن‌های آستر بدرقه و صفحه اول؛ ۱- نهج البلاغه... ۲- اودعت فی هاذ [هذا] الكتاب سهران [شهادتین] ان لاله الا الله و ان محمد رسول الله صلى الله عليه كتبه الراجي عفوى له و فغفر له عبدالله عبدى له غفر الله له و

... ۳- بسم الله الرحمن الرحيم و هو العلی شنجرف قرص همراه پارچه همین را در توی روغن زیتون گذاشته و سرش بسته در توی آتش گذاشته از صبح تا مغرب و لکن با گل... سرش بسته تا مجدد روغن بقدر بیوشاند کل را... چهل یوم و چهل ليله ... ۴- نادِ عَلِيًّا مَظْهَرُ الْعَجَائِبِ تَجِدُهُ عَوْنًا لَكَ فِي النَّوَائِبِ كُلِّ هَمٍّ وَ غَمٍّ... بُولَايَتِكَ يَا عَلِيَّ يَا عَلِيَّ يَا عَلِيَّ ۱۰۱۰ مرتبه صده. اعتصام در حسام صد ده چهارده مرتبه صلوات شب پنجشنبه اولاه شب و روز ... صلوات بخواند ۷- اول شب ماه تا چهل این بیت را بخواند هزار... یا علی الله یا علی مشکلم ... بالله یا علی لا الف ۸- کتاب نهج البلاغه محمد چلبی ۹- محمد مصلح صلی الله ۱۰- فی کُتُبِ الدَّاعِي خَلِيلِ النُّجْفِيِّ ۱۱- بسم الله الرحمن الرحيم (بصورت وارونه) ۱۲- کتاب نهج البلاغه ثم صاد(?) من کتب حاج الخطیبی ... الشرائر الصحيح الشرعی ۱۳- یک اثر مهر دایره‌ای که ناپیداست ۱۴- لامیر المومنین علی ابی طالب کرم الله و... و انی کنت (لولا کنت صحیح) قبل ان الکشف الغطا انا کل اراد... شاکر بالکل مذکور و ذکر و ذاکر ۱۵- لامیر المومنین علی علی بیننا صلوات الله و علیه... ۱۶- هو از عنایات بی نهایت حضرت عزت اسمه این کتاب مستطاب نهج البلاغه داخل کتب فقیر حقیقر طهماسب قلی عفی عنه شد و ذالک فی شهر سنه ۱۰۴۷ به همراه یک اثر مهر دایره ای که از متن آن؛ "جهان شاه یا شاه جهان" قابل خواندن است ۱۷- من فوائد هذا البيت من غیر ... ۱۸- دو اثر مهر یکی بیضی و دیگری دایره ای قابل خواندن نیستند. اعدادی لا به لای حروف نوشته شده، حاشیه نویسی دارد، در اواسط کتاب یک تاریخ به عربی و به حروف موجود است، یک تاریخ هم در پایان کتاب به حروف نوشته شده، صفحه پایانی هم با دستخط دیگری یادداشت‌هایی دارد، ورق آخر یک دستخط و یک تاریخ که سنه ۱۰۲۲ را نشان می‌دهد دارد، توضیح برخی کلمات زیر همان کلمات که هم به فارسی و هم به عربی نوشته شده، یکبرگ که کوچک‌تر از سایر اوراق است و جزء برگه‌های کتاب محسوب می‌شود اما در قطع کوچک، تزییناتی با فرم‌های ساده در عنوان که مرکب از رنگ سیاه و شنگرف است، با ترجمه بعضی لغات مشکله از اواسط کتاب سه ورق به خط دیگری نوشته شده.

یادداشت‌های پایان نسخه؛ ۱- من شیء المصطفی دوو غصص یجهرها فی الانام کتاب ظمنا عظیم فی الانام مختنا اولنا مبتلا و اخسرنا یفرح هذا الانام بعیدهم و نحن اعیادنا ماتنا والناس فی الامن والشریحی ولانامن و طول الزمان و ما خصصنا به من السب الافخر بین

الانام افتنا يحكم علينا و الحكم فيه لنا جاحدنا حقنا ظالمنا ۲- اللهم اهدنا بهداهيه القرآن و زين ظواهرنا ببركات القرآن و بباطننا المحبة القرآن و قلوبنا بمعرفة القرآن و أسرارنا تمشا مدده القرآن و أرواحنا بمعانيه القرآن و عافنا بكرامة القرآن و تجاوز عنا بعنايت القرآن و أدخلنا الجنة بشفاعه القرآن بحق نبي محمد آخر الزمان ربنا اغفرلنا و الإخواننا الذين سبقونا بالايمن و لا تجعل في قلوبنا ... للذين آمنوا ربنا إنك رؤوف رحيم ۳- قال النبي صلى الله عليه و سلم لعلي عليه السلام: اذا أردت أن تكون حافظاً دواعياً فخذ كفين من خردل و كفين من حبة السوداء فدق كل واحد منهما على حده و خلهما على حده و عجنهما بالعسل و دورهما مثل الجوزان أربعين مودده فكل كل يوم واحداً منها على الريق أربعين يوماً تكون حفظك مثل حفظ الأنبياء عليهم السلام و كتبت كما كان مكتوباً و الله أعلم.

شنگرف: تزیینات پایان برخی جملات بصورت خطوط کوچک متحد المركز كه شبیه

ستاره کشیده شده.

سیاه: عدد پنج، ع.

حاشیه: صحح برگ ۳ تکرار، ح برگ ۱۵ تکرار، خ برگ ۸ تکرار، الثاني(بشنگرف) برگ ۱۲ سیاه برگ ۲۱، الثالث برگ ۲۲، شرح دارد، الرابع، الخامس، صه، تخه(نخه، تحه)، السادس، السابع، الثامن، التاسع، العاشر، الحادی عشر، الثاني عشر، الثالث عشر(بشنگرف)، سقط دو سه ورق برگ ۱۲۵، خ ل برگ ۱۲۷ تکرار، التاسع عشر، الخامس عشر، الرابع عشر، بلغ برگ ۱۶۵، الثامن عشر، علامت نامشخص برگ ۱۵، علامت نامشخص برگ ۴۴، عدد ۲ انگلیسی برگ ۴۷ عکس، بدل ۵۳، ص برگ ۸۵.

آسیبها: آب خوردگی، مرمت دارد.

رکابه ندارد، کاغذ خانبالغ (خانبالغ)

۱۸۱ برگ، ۲/۲۵*۵/۱۷/۱۵، ۵ سطر، ۳/۱۶*۵/۱۰ اندازه سطرها، ۵/۱۶*۵/۲۴ برگها.

جلد: ۸/۳ قطر، جلد متعلق به این نسخه نیست و برای محافظت از کتاب از آن استفاده

کرده‌اند، روی شیرازه کتاب نوشته شده عهد عتیق پس این جلد متعلق به یک نسخه از

کتاب مقدس بوده است. مقوایی، طوسی و پشت جلد با طرح‌های ابر و باد تزیین شده،

روی جلد با فرمهای لوزی و جنس آن پلاستیک است.

باستان‌شناسی نسخه

همان طور که در جدول و نمودار پیداست، کهنترین نسخه خطی موجود در کتابخانه، نسخه‌ای از *نهج البلاغه* است که دیرسالی‌اش به ۷۶۵ سال پیش می‌رسد. *نهج البلاغه* کتابخانه اعتمادیه (تصویر ۳) بنا بر ترقیمه نسخه، در روز چهارشنبه و در واپسین روزهای ماه جمادی‌الاول سال ۶۷۵ هـ ق در مشهدالرضا^(ع) به دست حسن بن اسمعیل بن ابراهیم بن علی بن ابن السعیدی و به خط نسخ بازنویسی شده است. این تاریخ برابر است با دوران حکومت ایل خان مغول، آباغاخان (۶۸۰-۶۵۵ هـ ق / ۱۲۸۲-۱۲۶۵ م).

ولی چه شده که این نسخه سر از کتابخانه بهاءالملک درآورده است؟ در سال ۱۰۴۷ هـ ق یعنی در دوران حکومت شاه صفی صفوی است که این نسخه به دست شخصی به نام طهماسب قلی می‌رسد و در کتابخانه او نهاده می‌آید. محمد چلبی، عبدالله عبدی، خلیل نجفی و محمد مصلح اشخاص دیگری هستند که دانسته نیست در چه تاریخی مالک کتاب بوده‌اند. اینکه این نسخه کی و چگونه سر از همدان و کتابخانه اعتمادیه درآورده، رازی است که شاید همیشه سر به مهر بماند. شاید این نسخه در جریان نبردهای نظامیان قرآنگزلو در مشهد و غائله هرات به همدان آورده شده باشد. طبق پژوهش‌های صورت گرفته می‌توان وجود آن را تا سال ۱۳۰۲ خ، یعنی حدود نود و پنج سال پیش در همدان تحدید کرد؛ با این همه با توجه به پیشینه خانوادگی بهاءالملک که گفتیم از بازماندگان قزلباشان می‌باشند، بعید نیست که این نسخه میراث خانوادگی قرآنگزلوها باشد. بر همین اساس می‌توان این اثر را کهنه‌ترین نسخه خطی استان همدان و غرب کشور دانست که تاکنون شناخته شده و برجا مانده است.

الف. ۲. ۲. نمایه و معرفی شرح دیوان خاقانی

کتاب کامل است

از: شارح عبدالوهاب ابن محمدالحسینی المعموری متخلص به غنایی. تاریخ تألیف:

۱۰۱۸ هـ ق، شارح این کتاب را برای فرزند خود صدرالدین محمد نگاشته.

آغاز: بسم الله الرحمن الرحيم خاقانی کشور سخنوری و سلطانی ملک بلاغت گستری سزاوار اقلیم گیر بلاغت و براعت است که تیغ بی‌دریغ زبان را از نیام «إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا» به دست معجزآثار فصاحت آخته در جهان حمد و ثنای جهان‌گشای عالم لاهوت و

فرمانفرمای بیضه ناسوت علم سازد و ماهجه علم قلم مَحْمَدَت نگار را خورشیدوار بر اوج فلک ستایش و اعلاى آسمان نیایش تخت نشین اورنگ مسجودی و صاحب تمکین اریکه معبودی برافزاد اگرچه در این سما پرزدن به بال پشه در پروازگاه عقاب طیران نمودن است و بنیروی پر مگس با نسرین افلاک آهنگ تیز پری کردن لیکن به قدر همت و زاد و راحله طلب رُخش عزیمت را به تازیانه سعی برانگیخته در فضای حمد و ثنای دارای جهان پیمای زبان فصاحت و فلک فرسای بیان بلاغت را جولان ساز و مسافت پرواز می-گرداند که راه رو طریق وثیق مجاهدت را در سلوک بیداری کُنه کمالش از پای نشستن و اعتراف به عجز و قصور کردن به سرمنزله مقصود رسیدن و جمال سلمی در آیین شهود دیدن است دانائی که در دایره وسیعه وجودش فسحت پر طول و عرض عوالم خلق و امر نقطه ایست موهوم و مکنونات حکمت با پره اش خارج از طوق احاطه ادراکات و فهم «أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَ الْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ» بی بدیل و عدیلی که شبه و نظیرش در پرده امتناع و حجاب عدم امکان چهره نمای محال است و نگارنده نقش و شکل شریکش در صفحه صحیفه خیال صورت برای غَنی و ضلال معروفی که ادراک کنه دانش دل های سرخیلان ارباب معرفت و آن طرزی است معروف بشر دانی و ابره آن را از اقمشه نفیسه می کنند و بران ابره سمورهای بلند مو می زنند مقصد آن که آن طور پوستینی در کلاه ممدوح است که گرد همه چهر مانند کنجدی است در میان موی آن و عفریت ستم زو به معنی عفریت ستم از اوست مقصد آن که عفریت ستم از ممدوح که سلیمان نیروست مثل کوزه فِقاَع بسته گلوست

رباعی: خاقانی اگر نقش دلت داغ یکی است نانش ز جهان یاز فلک بی نمکی است
گر جمله کژی است در جهان راست کجاست و جمله بدی است در فلک از کیست
مقصد: اگر نقش دلت داغ یکی است و دویی پسند نیست حتی نانی که بخورد آن را
بی نمک از فلک و خواهد تا آن نان از دو جزو که آرد و نمک است مرکب نباشد و هرگاه
این دل جمله کثری باشد در جهان راست کجا خواهد «هر دو این قسم» دل اگر جمله بدی
باشد در جهان و در فلک نیکی از که و کدام شخصی چشم می توان داشت

رباعی: لعلت چو شکوفه عقد پروین دارد روی تو چو لاله خال مشکین دارد
من در غم تو چو غنچه بندم ز ناز تا نرگس تو ز خوشه آیین دارد

از شکوفه لعل مراد تبسم است و نمودارشدن دندان‌ها و دندان‌ها را عقد پروین فرموده و چون زنار محیط کردن زنار پرستان است آن لباس سبز غنچه را از حیثیت احاطه به زنار تشبیه کرده باشند از قبیل تشبیه وصفی به وصفی بیت ثانی در باب عاشقی معشوق است. انجام: مقصد آنکه در غمی که تراست مانند غنچه زنار بندم تا وقتی که نرگس تو از مژه اشک بار خوشه تمثال آیین دارد.

انجامه: الحمد لله الذی فضلنا بتسطیر هذا الكتاب و شرفنا ذالک الخطاب المستطاب فی تاریخ شانزدهم ماه صفر سنه ۱۰۴۴.

خط: نستعلیق. تاریخ کتابت: ۱۰۴۴.ق.

نسخه‌شناسی: صفحات بدون جدول‌کشی، خط‌کشی بر فراز جملات عربی و نام‌ها، حاشیه‌نویسی دارد، شیرازه ازهم پاشیده، ۱۰۴۴، دستخطی در پایان کتاب به صورت مورب، یادداشت بین اوراق کتاب، یک صفحه با رنگ قرمز دارای جدول‌کشی‌های مربع شکل ص ۴۵۰، لابه‌لای متن کتاب شعر نیز آورده شده، در صفحه ۴۴۷ دو صفحه به خط دیگری نوشته شده و بعد از آن یک جدول که جدول معرفت معرفی شده قرار دارد که خانه‌های آن خالی است، دستخط‌هایی همراه با اثر مهر مربع شکل و ناخوانا در اوائل وجود دارد، اوراق ابتدایی پوسیدگی دارند، ورق اول چسبیده به شیرازه دارای شناسنامه کتاب است، صفحات ابتدایی اشعاری را به صورت مورب نوشته‌اند، یک فهرست ۷۶۱ تایی با جدول کشی، رکابه دارد، صفحه شمار دارد.

علائم شنگرف: مطلع‌ها، نقطه، برخی کلمات و جملات مثل شعر - بیت - ایضاً - قصیده، خط‌کشی بر فراز جملات و کلمات (ترتیب خاصی ندارد).

علائم سیاه: دو نقطه بالای هم و دور آن‌ها یک بیضی کشیده شده که به نظر می‌رسد شرح قسمتی از مطلبی را با شکل نشان داده‌اند.

حاشیه: ص ۱۱۶ جهت تصحیح تکرار دارد، تصحیح دارد، شرح دارد، به خط کاتب ولی با دستخط دیگر هم حاشیه‌نویسی شده، ۹ ص ۱۰۰ جهت شرح معانی در همین صفحه شرح احشاء بدن.

آسیب‌ها: آب خوردگی، شیرازه ازهم پاشیده، لکه‌های سیاه، پارگی.

کاغذ نازک سفید

برگ‌ها،

جلد: ۶ سانتی متر قطر، سیاه، ضربی ولی آهار برجسته‌کاری‌ها از بین رفته، جدول‌کشی،

فرم‌های گره‌دار.

الف. ۲. ۳ نمایه و معرفی دیوان مشرقی

از: میرزا محمد حسین غفاری

آغاز: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

گر نه [ای] کرم بریشم گرد تن عمدا مَتَن خیز و اول همچو ابدالان پدر این پیرهن
حیف باشد یوسفی افتاده در چاه بلا ظلم باشد چون تو یعقوبی در این بیت الحزن
انجام: الفصحا املح الشعرا زیده السالکین قطب العارفين ابوالفضایل میرزا محمد حسین
غفاری المتخلص بمشرقی و محتاج علی حسب الفرمایش

انجامه: در برزل آباد سرکار مقرب الخاقان آقامیرزا جلال خان غفاری رادالله شرفاً و
منزلاً بجهت یادگاری مرحمت فرمودند به تاریخ شهر شوال ۱۳۰۴ محمد ابن خسرو طاب
تراه

خط: تعلیق. تاریخ کتابت: ۱۳۲۷هـ.ق.

نسخه‌شناسی:

صفحه اول با رنگ قرمز نام کتاب نوشته شده، در پایان کتاب یک متن تاریخ شوال
۱۳۰۴ را نشان می‌دهد، در کنار همین متن، متن اصلی توصیفی از ناصرالدین شاه را دارد،
هفت برگ در پایان کتاب خالی است، رکابه دارد، اثر مهر برجسته در برگ‌ها پایانی با
متن Aemmaoba که نام کارخانه تولید کاغذ فرنگی است.

شنگرف: عنوان کتاب و سایر عنوان‌ها، خط‌کشی برفراز بعضی لغات و کلمات مثل
شرح و توضیحاتی که قبل از ابیات یا هر شعر آمده.

سیاه: کل متن اعراب‌گذاری شده.

حاشیه: بالای تمام صفحات کلمه "هو" نوشته شده، سحه برگ ۲۸.

آسیب: لکه‌های زرد.

کاغذ نازک سفید

۱۵۶ برگ، ۶/۲۱*۷/۱۶، متوسط ۱۱ سطر و بیت در هر صفحه، ۸*۸/۱۵ اندازه سطرها، ۹/۲۱*۴/۱۶ برگ‌ها.

جلد: ۲ قطر، سبز رنگ و چرمی، روی جلد رنگ‌پریدگی دارد ولی پشت جلد دارای رنگ غلیظ‌تری است، دو مرحله جدول‌کشی ساده، شیرازه سالم، آستر بدرقه.

جدول ترتیب تاریخی (کورونولوژیک) نسخ ادبی شاخص تاریخ‌دار کتابخانه/اعتمادیه.

ابلیخانی	صفوی	قاجار
۱- نهج البلاغه (۶۷۵ هـ.ق)	۲- شرح دیوان خاقانی (۱۰۴۴ هـ.ق)	۳- دیوان مشرقی (۱۳۲۷ هـ.ق)

نتیجه‌گیری

کتابخانه اعتمادیه یا کتابخانه موقوفه بهاءالملک کهن‌ترین کتابخانه وقفی استان همدان است که دارای هشتادودو نسخه خطی گزیده با موضوعات: ادبی، پزشکی، تاریخ، ستاره‌شناسی، دینی، فقه‌اللغه، جغرافیا، فنون، فلسفه و حکمت است. این کتابخانه توسط بهاءالملک در سال ۱۳۳۲ به همراه درمانگاه اعتمادیه وقف همگانی شد. این موقوفه درمانی-فرهنگی بزرگ‌ترین و مهم‌ترین موقوفه شهرستان همدان است. شکل‌یابی و ماندگاری کتابخانه این موقوفه در طول یک سده گذشته در چهار مرحله صورت گرفته است که به ترتیب شامل: شکل‌یابی، وقف، افول و احیاء است. جزئیات این مراحل چهارگانه به این شرح است: شکل‌یابی در پیش از سال ۱۳۰۲، وقف در ۱۳۳۲، بهره‌برداری تا سال ۱۳۵۷، افول و جابجایی تا سال ۱۳۸۷، احیاء و ساماندهی از سال ۱۳۸۷ تا ۱۳۹۷. در این پژوهش پس از معرفی بهاءالملک به بررسی نسخه‌های ادبی کتابخانه او پرداخته شد که برآیند آن ارائه جدول طبقه‌بندی تاریخی نسخ مزبور بود. همچنین با بهره‌گیری از مواد تاریخی مندرج در نسخه‌ها، تاریخچه کهن‌ترین نسخه مجموعه فرادست آمد. در پایان نتایج زیر که برآیند مطالعات نسخه‌شناسی، کتاب‌شناسی و باستان‌شناسی نسخ ادبی کتابخانه اعتمادیه است ارائه می‌گردد:

۱- این کتابخانه دارای هشتادودو نسخه خطی است

- ۲- چهل نسخه (۴۸/۷٪) از این مجموعه را نسخ ادبی تشکیل می‌دهند.
- ۳- از مجموع چهل نسخه ادبی هشت نسخه (۲٪) به خط تازی و سی‌ودو نسخه (۹۸٪) به خط پاریسی نگارش شده‌اند.
- ۴- ده نسخه از چهل نسخه بی تاریخ تشخیص داده شدند و سی نسخه تاریخ‌دار هستند و به ترتیب مربوط به پنج سلسله از حکومت‌های تاریخ ایران می‌باشند که شامل: دوران ایلخانی (۱ نسخه)، تیموری (۱ نسخه)، صفوی (۱۸ نسخه)، قاجار (۸ نسخه) و پهلوی (۲ نسخه) است.
- ۵- از مجموع سی نسخه تاریخ‌دار سه نسخه شاخص و به عبارتی نایاب‌اند که شامل: نهج‌البلاغه با ۷۶۵ سال، شرح دیوان خاقانی با ۳۹۶ سال و دیوان مشرقی با ۱۱۳ سال پیشینه هستند. از این سه نسخه، نهج‌البلاغه به تازی و دو نسخه دیگر به پاریسی نگارش شده‌اند.
- ۶- با توجه به یادداشت‌های مندرج در آغاز و پایان نسخه‌های شاخص می‌توان گفت: نسخه نهج‌البلاغه بیشترین داده‌ها را در اختیار پژوهش‌گر می‌گذارد. بر همین اساس و با استفاده از مواد تاریخی مندرج در یادداشت‌های آن می‌توان روند دگرگونی و بقای این نسخه را به این شرح تبیین کرد: نگارش این نسخه در روز چهارشنبه و در واپسین روزهای ماه جمادی‌الاول سال ۶۷۵ هـ.ق برابر با دوران حکومت آباغاخان (۶۸۰-۶۵۵ هـ.ق / ۱۲۸۲-۱۲۶۵ م) در مشهدالرضا^(۴) پایان یافته است. ترقیمه کتاب نشان می‌دهد که کاتب حسن ابن اسماعیل است. نهج‌البلاغه کتابخانه اعتمادیه در سال ۱۰۴۷ هـ.ق یعنی در دوران حکومت شاه صفی صفوی در کتاب‌خانه شخصی به نام طهماسب قلی بوده است. محمد چلبی، عبدالله عبدی، خلیل نجفی و محمد مصلح مالکان دیگری بوده‌اند که این کتاب در زمان‌های مختلف در اختیارشان بوده است. قرارگیری این نسخه در کتابخانه اعتمادیه را دست‌کم می‌توان تا سال ۱۳۰۲ خ، یعنی حدود نودوپنج سال پیش تحدید کرد؛ با این‌همه با توجه به پیشینه خانوادگی بهاءالملک که گفته شد از بازماندگان قزلباشان می‌باشند، بعید نیست که این نسخه میراث خانوادگی قراقرزها باشد. این کتاب کهنه‌ترین نسخه نهج‌البلاغه در استان همدان و غرب کشور و یکی از کهن‌ترین نسخه‌های نهج‌البلاغه در جهان است که تاکنون شناخته شده و برجا مانده.

تصویر ۱. علی رضا قراگزلو بهاء الملک سوم (اسناد کتابخانه بهاء الملک).

تصویر ۲. سید احمد رضوی (ادیب پیشاوری).

تصویر ۳. نسخه نهج البلاغه کتابخانه اعتمادیه یکی از کهن‌ترین نسخه‌های نهج البلاغه در جهان است. (عکس از نگارنده).

سند ۱. قبض پرداخت اجاره‌بها روستای بابان در سال ۱۲۹۱ هـ.ق از طرف بهاء‌الملک دوم به امیراصلان بیک و دیوان اعلی (بایگانی اوقاف همدان سند ۱۲۱۳)

سند ۲. دعوت نامه حزب ترقی

سند ۳. رسید دریافت وجه توسط محمد ابن زین العابدین از بهاء الملک برای اقامه نماز و گرفتن روزه (اسناد کتابخانه اعتمادیه).

پی‌نوشت‌ها

- ۱- نایب‌السلطنه احمدشاه قاجار و سفیر ایران در انگلیس.
- ۲- کشف وقف‌نامه صفی‌قلی‌خان که اتفاقاً یکی از مهم‌ترین وقف‌نامه‌های عصر صفوی است توسط نگارنده در سال ۱۳۹۴ در بایگانی راکد اوقاف همدان اتفاق افتاد.
- ۳- مجموعه موقوفه بهاء‌الملک در محله اعتمادیه شهر همدان یک مجموعه درمانی - فرهنگی است که شامل: خانه اربابی که سپس به درمانگاه تغییر کاربری داد، کتاب‌خانه، بوستان ترافیک، آرامگاه خانوادگی بهاء‌الملک، مجموعه آپارتمان‌های مسکونی و درمانگاه نواست.
- ۴- شارل دوسکوندا، بارون دو منتسکیو (۱۶۸۹-۱۷۵۵) از خاندانی اشرافی برخاست. از تحصیل کلاسیک برخوردار شد و سپس در دانشگاه بوردو حقوق خواند. او هم تقریباً مثل همه فیلسوف‌ها به علم علاقه‌مند شد و حتی به تجربه‌هایی در زمینه تأثیر دگرگونی درجه حرارت در بافت‌های حیوانی دست بازید. در نخستین اثر خود در سال ۱۷۲۱ با عنوان *نامه‌های ایرانی* او از طرح سفر خیالی دو ایرانی به اروپای غربی استفاده کرد که در آن مسافران برداشت‌ها و مشاهدات خود را با نوشتن نامه برای زادگاهشان منعکس می‌کردند. قسمت اعظم جریان نهضت روشنگری فرانسوی در این اثر منعکس شده است و شامل حمله به مذهب سنتی، طرفداری از تساهل مذهبی، محکوم کردن بردگی و استفاده از منطق برای آزاد کردن انسان از قید تعصبات است. شهرت *نامه‌های ایرانی*، منتسکیو را به متفکران برجسته دوران خود مرتبط ساخت. او برای تقویت دانش خود چند سالی در خارج سفر کرد. در انگلستان به عضویت انجمن سلطنتی درآمد و سرآغازی برای انجمن فراماسون‌ها شد. هر جا که رفت به‌عنوان متفکر برجسته فرانسوی از وی استقبال کردند. پس از مراجعت به فرانسه، به تمشیت املاک خود پرداخت و هم‌چنان به نوشتن و شرکت در سالون‌های پاریس ادامه داد. محصول این آخرین مرحله حیات او انتشار اثر مشهورش، *روح‌القوانین* است که در سال ۱۷۴۸ منتشر شد (*اشپیل‌فوگل*، ۱۳۸۷: ۷۷۴).
- ۵- جا دارد در اینجا نامی از مدیران درمانگاه اعتمادیه که سهمی در پاسداری از این کتاب‌خانه داشته‌اند آورده شود: در سال ۱۳۳۳ دکتر محمود منصور، ۱۳۳۹ دکتر امینی، ۱۳۴۱ دکتر آفتان‌دیلیان، ۱۳۴۲ دکتر جلیل مدقالچی، ۱۳۴۶ دکتر حسین مسچی، ۱۳۵۱ دکتر وفایی، ۱۳۵۲ دکتر منصور یونانی، ۱۳۵۹ دکتر ابوالفضل عظیم، ۱۳۶۲ هادی حبیبیان، ۱۳۷۶ خانم دکتر شعبانی، ۱۳۸۷ خانم سقایی، برادران دعوتی همدانی که از سال ۱۳۶۱ ناظران موقوفه بودند و خانم بختیاری و آقای فیض‌الله حیدری که مدتی کتابدار کتابخانه اعتمادیه بوده‌اند. نگارنده از سال ۱۳۸۷ تا کنون افتخار خدمت‌گزاری در این کتاب‌خانه را داشته و در پاسداشت آن میراث‌گرانها و احباء آن کوشیده است.
- ۶- موزه وقف همدان در سال ۱۳۹۷/۲۰۱۸م. با حمایت جناب حجت‌الاسلام والمسلمین محمد کاروند مدیر کل فرهنگ دوست اوقاف همدان راه‌اندازی شد. این موزه دربرگیرنده آثار شاخص و بعضاً شاهکارهای هنر دینی - مذهبی مردمان همدان است که در نوع خود و در جهان بی‌نظیر هستند.

منابع

۱. اذکابی، پرویز (۱۳۶۶)، قراگزلوهای همدان، مجله آینده، سال سیزدهم، شماره ۴-۵، صص ۲۴۶-۲۲۸.
۲. _____ (۱۳۸۰)، همدان‌نامه (بیست گفتار درباره مادستان)، چاپ یکم، همدان: مادستان.
۳. اسکندری، عباس (۱۳۲۲)، تاریخ مفصل مشروطیت ایران یا کتاب آرزو، چاپ یکم، تهران، پروین.
۴. هدایت، مهدی‌قلی (مخبرالسلطنه) (۱۳۲۹)، خاطرات و خطرات (توشه‌ای از تاریخ شش پادشاه و گوشه‌ای از دوره زندگی من)، چاپ یکم، تهران: رنگین.
۵. معصومی، غلامرضا (۱۳۸۶)، تاریخچه علم باستان‌شناسی، چاپ دوم، تهران: سمت.
۶. بحرالعلومی، حسین (۱۳۵۵)، کارنامه انجمن آثار ملی از آغاز تا ۲۵۳۵ شاهنشاهی ۱۳۰۱ - ۱۳۵۵ خورشیدی، چاپ یکم، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، تهران.
۷. عبدالرسولی، علی (۱۳۱۲)، دیوان قصائد و غزلیات فارسی و عربی ادیب پیشاوری، به جمع و تحشیه و تعلیقات علی عبدالرسولی، چاپ یکم، تهران: مجلس.
۸. کوهی کرمانی (۱۳۰۹)، مجلس تذکر ادیب پیشاوری، مجله نسیم صبا، تک شماره سال ۸، شماره ۳، صفحه ۴۵.
۹. محمدی، خسرو (۱۳۹۳)، عمارتی قاجاری در جنوب همدان، فصلنامه علمی تخصصی باستان‌شناسی ایران، دوره ۴، سال ۱۳۹۳، شماره پیاپی ۷، صص ۱۰۰-۱۲۲.
۱۰. ---، --- (۱۳۹۳)، کتابخانه وقفی اعتمادیه همدان، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سال بیست و سوم، شماره ۸۷، صص ۹۰-۷۳.
۱۱. وقف‌نامه علی‌رضا قراگزلو، بایگانی اداره کل اوقاف و امور خیریه استان همدان.
۱۲. مجموعه اسناد و کتاب‌های کتابخانه بهاءالملک، اداره کل اوقاف و امور خیریه استان همدان.